

ΚΕΤΕΒΕ

ISBN: 978-625-8581-42-3
© 2018 Ketebe Kitap ve Dergi Yayıncılığı A.Ş.

ketebe.com

Ketebe Yayınları: 1630

Tarih

Yayın Yönetmeni
Furkan Çalışkan

Dizi Editörü
Taha Kılınç

Yayıma Hazırlayan
Şuhedanur Hacıoğlu

Düzeltili
İrfan Alus

Kapak
Harun Tan

Mizanpaj
Nilgün Sönmez

1. BASKI

Ağustos 2026
İstanbul

Ketebe Yayınları
Sertifika No: 49619
Maltepe Mahallesi Fetih
Caddesi No: 6 Dk: 2
Topkapı 34010 İstanbul
Tel: 212 612 29 30
e-mail: ketebe@ketebe.com

Baskı ve Cilt
Sertifika No: 75309
Matsis Matbaa A.Ş.
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad.
No: 51 Sefaköy / İSTANBUL
Tel: (0212) 624 21 11 -
Faks: (0212) 624 21 17
www.matsisprint.com

© Text, Yossef Rapoport, 2020
All images, unless specified, © Bodleian Library, University of Oxford, 2020

© Özgün adı *Islamic Maps* olan bu kitabın Türkiye hakkı Bodleian Library aracılığıyla Ketebe Kitap ve Dergi Yayıncılığı A.Ş.'ye aittir. İzinsiz yayımlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Karanlık Denizden Yeni Dünyaya

Müslüman Haritacılar
Dünyayı Nasıl Görüyordu?

Y O S S E F R A P O P O R T

TÜRKÇESİ: KÜBRA KİRENLİ

KETEBE

البيطين
مركز
مركز

مقدم

اقلاق الارض

الاول

الاقليم

الثاني

الاقليم

الثالث

الاقليم

الرابع

الاقليم

الخامس

الاقليم

السادس

الاقليم

السابع

الاقليم

الاقليم

الاقليم

الاقليم

الاقليم

الغول

الاسم

مستكره

مستكره

عادر آك

الكوت

آخا جاده

الانكفاه

اكني

الكني

لح

اللاح

الملك

الانكافيم

الانكافيه

سعود

الاسم

Yossef Rapoport

1968 yılında doğdu. Eğitimini Tel Aviv Üniversitesi'nde tamamladıktan sonra Princeton Üniversitesi'nde doktora derecesini aldı, ardından Oxford Üniversitesi'nde akademik çalışmalar yürüttü. 2008 yılından bu yana Londra Queen Mary Üniversitesi'nde görev yapmaktadır. Rapoport, yaklaşık MS 1000 ile 1500 yılları arasındaki Orta Çağ döneminde, İslam dünyasının Arapça konuşulan Ortadoğu bölgesindeki yaşamın sosyal, kültürel ve hukuki yönleri üzerine uzmanlaşmış bir tarihçidir. Çalışmaları ağırlıklı olarak Fâtımî, Eyyûbi ve Memlûk hanedanları yönetimindeki Ortadoğu tarihi ile ilgilidir. Temel odak noktası, gündelik yaşamın tarihi ile kadınların, kölelerin ve köylülerin nispeten keşfedilmemiş tarihidir. Ayrıca Ortaçağ İslam coğrafyası haritalarının tarihiyle de ilgilenmektedir. 2005 yılında yayımlanan *iMarriage, Money and Divorce in Medieval Islamic Society* adlı eseri British-Kuwait Friendship Society Ödülü kazanmıştır. Başlıca kitapları arasında *Lost Maps of the Caliphs: Drawing the World in Eleventh-Century Cairo* (Emilie Savage-Smith ile, 2018), *Rural Economy and Tribal Society in Islamic Egypt* (2018), *The Villages of the Fayyum: A Thirteenth-Century Register of Rural, Islamic Egypt* (Ido Shahar ile, 2018) ve *The Islamic Maps* (2019) yer alır. 2025 yılı Kasım ayında da *Becoming Arab: The Formation of Arab Identity in the Medieval Middle East* adlı eseri okuyucuyla buluşmuştur.

Kübra Kirenli

1998 yılında Kadıköy'de doğdu. 2021 yılında Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi Bilim Tarihi Bölümü'nden mezun oldu. 2024 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi yüksek lisans programını “Yenişehirli Ahmed Cemal Efendi'nin Hayatı ve Memâlik-i Osmaniye'ye Mahsus Coğrafya-yı Askerî Adlı Eseri” başlıklı tez çalışmasıyla tamamladı. Hâlen İstanbul Medeniyet Üniversitesi Bilim Tarihi Enstitüsü'nde doktora çalışmalarını sürdürmekte ve aynı kurumda Matematik Bilimleri Tarihi Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır. Coğrafya tarihi, harita tarihi ve matematiksel coğrafya üzerine çalışmalarını sürdürmeye devam ediyor.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ.....	9
------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

Bir Matematikçinin Nil Haritası.....	15
İslâm Dünyasında Harita Yapımının Grameri.....	28
Nil'i Haritalamak, -Yeniden.....	32
Sonunda Matematiksel Olarak Çizilmiş Bir Dünya Haritası mı?.....	42

İKİNCİ BÖLÜM

Çemberler ve Çizgiler İçinde Bir İslâm Dünyası.....	47
Soyut Geometrinin Gücü.....	53
İslâm Dünyası.....	57

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

<i>Kitâbu Garâibi'l-Funûn ve Mulahi'l-'Uyûn</i> 'un Gizemi.....	75
Suyun Mantığı.....	82
Fâtımî İktidarının Tasvirleri.....	91
<i>Kitâbu Garâibi'l-Funûn</i> 'un Müellifi.....	103

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Şerîf İdrîsî'nin İzgarası.....	107
--------------------------------	-----

BEŞİNCİ BÖLÜM

Bir Osmanlı Amiralinin Genişleyen Ufukları.....	141
<i>Kitâb-ı Bahriyye</i>	152
Osmanlıların Doğuya Yönelişi.....	164

ALTINCI BÖLÜM

Bir Şah İçin Usturlap yahut Safevî İsfahan'ında Kibleyi Bulmak.....	173
Mekke'ye Yöneliş: Kible.....	179
Safevîler ve Kible	187
İslâm ve Haritalar	195

ZAMAN ÇİZELGESİ	199
-----------------------	-----

İLERİ OKUMALAR.....	201
---------------------	-----

DİZİN	205
-------------	-----

GİRİŞ

İslâm toplumları, modern öncesi dünyadan günümüze ulaşan en sıra dışı ve en dikkat çekici haritalardan bazılarını üretmişlerdir. Bu haritalar, İslâm medeniyetinin kendine özgü niteliklerini ve kayda değer başarılarını yansıtıyordu. Eski Dünya'nın merkezinde yer alan Müslümanlar, meskûn dünyanın sınırlarını keşfetme konusunda diğer herkesten daha iyi bir konuma sahiptiler ve haritaları, coğrafi bilgilerinin engin ufuklarına kadar uzanıyordu. Ortaçağ'ın büyük bir kısmında Müslüman âlimler, matematik ve astronomi bilimlerinin öncüleriydi ve bu bilgi birikimlerini fiziksel mekânın tasvirinde uygulayabilmişlerdi. Aynı dönemde Müslüman sanatçılar da çoğunlukla geometrik desenlere ve hat sanatına dayalı özgün üsluplar geliştirmişlerdi. Müslüman haritacılar, söz konusu coğrafi bilgiyi, bilimi ve estetiği bir araya getirip bunlara eşî benzeri olmayan kartografik yaklaşımlar ve kavramlar eklediler. Ortaya çıkan eserler, estetik açıdan hayranlık uyandırıcı, matematiksel bakımdan gelişmiş ve politik anlamlar yüklü olabildiği gibi aynı zamanda insan çeşitliliğinin bir şöleni niteliğindeydi. Belki de başka hiçbir eser, İslâm medeniyetinin bu kadar çok boyutunu bir arada yansıtamaz ve başka hiçbir nesne de İslâm toplumlarının dünya tasavvurlarına böylesine güçlü bir pencere açamaz.

Bu kitap, söz konusu haritaların ve onları üreten kişilerin hikâyesini konu edinmektedir. Her ne kadar bu haritalardan birkaçı tanınmış olsa da içerdiği anlamlar ve argümanlar üzerine herhangi bir araştırma yapılmaksızın, genellikle kitap kapaklarını süslemek ve İslâm tarihine dair genel araştırmaları görselleştirmek üzere estetik bir unsur olarak kullanılmaktadır. Bir yandan İslâm dünyası haritalarına dair uzmanlaşmış çalışmalar, büyük ölçüde bilim tarihçileri tarafından ele alınmış; bu çalışmaların temel odağı ise çoğunlukla matematiksel kesinlik ve projeksiyon yöntemleri olmuş; bu durum çoğu kez haritaların üretildiği toplumsal ve siyasî bağlamın göz ardı edilmesine yol açmıştır.

Öte yandan, kartografya tarihine dair genel incelemelerde İslâm haritaları çoğunlukla kenara itilmiştir. İslâm medeniyetine dair yaygın görüşlere paralel olarak, bu haritalar genellikle, daha başarılı ve daha kesin kabul edilen erken modern ve modern dönem Avrupa haritacılığının bir tür öncüsü olarak ortaya çıkmaktadır.

Son yıllarda, özellikle de dijital çağın başlangıcından itibaren, İslâm haritaları geçmişe kıyasla çok daha fazla ilgi gördü.¹ Bu kısmen, görünürlükleri ve erişilebilirliklerindeki köklü değişimin bir sonucudur. Çevrimiçi kaynaklar, araştırmacıların ve genel okuyucuların daha önce hayal bile edilemeyecek genişlikteki haritaları görmelerine, karşılaştırmalarına ve incelemelerine imkân tanır. Oysa çok değil, yakın zamana kadar bu haritalar kütüphane arşivlerinde gömülü duruyor ve yalnızca kararlı ve iyi finanse edilmiş az sayıdaki akademisyen tarafından görülebiliyordu. İslâm haritalarına yönelik artan ilgi, aynı zamanda haritaların tarihine yönelik daha geniş çaplı merakın bir parçasıdır. Bu ilgi, dünyada kendi konumumuzu belirleme ve yol bulma biçimlerimizi kökten dönüştüren yeni mobil teknolojilerle körüklenmektedir. Ve elbette, içinde bulunduğumuz dönem aynı zamanda İslâm anlayışlarımızın da tartışmaya açıldığı bir dönemdir. Yalnızca fıkıh metinlerinden türetilen tek boyutlu bir İslâm tasavvuruna karşılık, maddi nesnelerinin incelenmesi, geçmişin gerçeklerine daha sadık, daha karmaşık ve İslâm toplumlarının daha çoğulcu bir görünümünü ön plana çıkarır. İslâm'ın gelecekteki istikameti üzerine yürütülen bu mücadelenin içinde, haritaların oynayacağı rol son derece önemlidir.

Modern öncesi İslâm toplumlarında üretilen haritaları anlayabilmek için öncelikle haritalara dair modern beklentilerimizin bir kısmını bir kenara bırakmamız gerekir. Özellikle, bu haritaları yalnızca fiziksel mekânı doğru biçimde temsil etme ölçütüyle değerlendirecek, onların söylemek istediği pek çok şeyi gözden kaçırmış oluruz. Matematiksel kesinlik, İslâm haritacılığının yalnızca bir yönüdür; her zaman en dikkat çekici olan yönü değildir ve çoğu zaman haritacıların da en önemseydiği konu değildir. Geçmişte, matematiksel kesinliğe yönelik modern saplantı, İslâm haritalarının anlamını ciddi biçimde çarpıtmıştır. Kimileri, bu kitapta ele alınan görselleri, onları yapan haritacıları

1 Bkz. Karen Pinto, *Medieval Islamic Maps: An Exploration*, University of Chicago Press, Chicago ve Londra, 2016; Tarek Kahlaoui, *Creating the Mediterranean: Maps and the Islamic Imagination*, Brill, Leiden ve Boston, 2018; Zayde Antrim, *Mapping the Middle East*, Reaktion Books, Londra, 2018; Yossef Rapoport ve Emilie Savage-Smith, *Lost Maps of the Caliphs: Drawing the World in Eleventh-Century Cairo*, University of Chicago Press, Chicago ve Londra; Bodleian Library, Oxford, 2018. Tüm bu çalışmalar, İslâm dünyası haritalarına dair standart giriş kabul edilir. J. B. Harley ve David Woodward (ed.), *History of Cartography*, cilt 2, kitap 1: *Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies*, University of Chicago Press, Chicago ve Londra, 1992. Söz konusu eser çevrimiçi olarak tam metin hâlinde erişime açıktır: www.press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/H/bo3625863.html (Erişim Tarihi: 18 Şubat 2019).

küçümseyerek, gerçek anlamda “harita” değil, sadece resim olarak nitelendirmiştir. Kimileriye bu haritaların matematiksel kesinliğinin boyutunu romantize ederek, onları tarihsel bağlamından koparmış ve İslâm’ın her zaman Batı’dan önde gelmek zorunda olduğu düşüncesini içeren beyhude bir rekabetin malzemesi hâline getirmiştir.

Bunun yerine bu kitap, İslâm haritalarını “bir dizi dahiyane argüman” olarak ele almaktadır.² Dokuzuncu yüzyıldan bu yana Müslümanlar dünyayı, onun fiziksel mekânını, siyasi sınırlarını, dinî, toplumsal ve bölgesel kimliklerini anlamlandırmanın bir yolu olarak kendilerini ve başkalarını haritalandırmışlardır. Haritaları, yalnızca yaşadıkları dünyayı yansıtmakla kalmamış, aynı zamanda onların ve başkalarının dünyayı görme biçimlerini de şekillendirmiştir. Nihayetinde bunlar, birer yorumlama eylemidir. Haritalar mekânları yorumlar ve yeni mekânlar oluşturur; hangi unsurların öne çıkarılacağını, hangilerinin bastırılacağını seçerler. Dolayısıyla, neyin harita olarak nitelendirildiğine dair tanımımız genişler ve yalnızca matematiksel coğrafyanın türevleriyle sınırlı değildir. Harley ve Woodward’ın meşhur yaklaşımını izleyerek, bu kitapta ele alınan haritalar, “nesnelerin mekânsal olarak anlaşılmasını kolaylaştıran her türlü grafik temsil”i kapsamaktadır.³ Modern öncesi dönemde Müslümanların harita için kullandıkları terim *sûret* idi. Bu sözcük basitçe “şekil/tasvir” anlamına gelmekteydi ve çoğunlukla *arz* “yeryüzü” kavramıyla birlikte kullanılıyordu. Onlar için harita, Latince *imago mundi*’nin karşılığı olarak dünyanın bir tasviriydi. Sanatçılar gibi, haritacılar da tasvirler üreten kişilerdi ve onların tasvirleri de tıpkı sanat eserleri gibi yaşadıkları dünyaya çok katmanlı bir bakış açısı sunuyordu.

Burada haritalar için geniş bir tanım benimsiyorum ve “İslâm” tanımım da aynı şekilde kapsamlıdır; dinî inançlar ve ritüel uygulamalarıyla sınırlı değildir. Bu kitapta ele alınan tüm haritalar, kendilerini Müslüman olarak tanımlayan kişiler tarafından üretilmiştir. Bu haritaların üzerindeki tüm ibareler Arap alfabesiyle yazılmıştır: Ortaçağ örneklerinde Arapça, erken modern dönemde ise Türkçe ve Farsça için Arap alfabesi kullanılmıştır. Haritacılar, İslâm kültür dünyasında dolaşımda olan öğrenme geleneklerine ve bilgi birikimlerine dayanarak kendi dünyalarını inşa etmişlerdir. Bu birikim, önceki nesil Müslüman haritacılar tarafından üretilen haritaları da içeriyordu. Haritaların hedef kitlesi neredeyse her zaman Müslümanlardan oluşuyordu; ancak en ünlü Müslüman haritacı İdrîsî, haritalarını Sicilya’daki Norman Hristiyan sarayında üretmişti.

2 Jerry Brotton, *A History of the World in Twelve Maps*, Penguin Books, Londra, 2013, s. 14.

3 J. B. Harley ve David Woodward (ed.), *History of Cartography*, cilt 1: *Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, University of Chicago Press, Chicago ve Londra, 1987, s. xvi.

Genel olarak ifade etmek gerekirse, İslâm haritaları dinî eserler değildi. Onlar, kurtuluşa değil, bu dünyaya rehberlik ediyorlardı. Bu kitabın son bölümünün konusunu oluşturan, Mekke'ye doğru namaz yönünü gösteren haritalar bile çoğu zaman teolojik ifadeler barındırmaz. Arka planda, herhangi bir suretin tasvirine yönelik gelenekçi itirazların (katı İslâmî normlarla bağdaşmadığı için) harita üretimini gölgelediği düşünülebilir. Bununla birlikte, haritalara, Kur'ân tefsirleri ya da fıkıh metinleri gibi açıkça dinî nitelikteki metinlerde neredeyse hiç rastlanmaz. Mekke'nin yönünü bulmaya yarayan erken modern araçlar ve Kâbe tasvirleri dışında, haritalar camilerde ya da diğer dinî yapılar da sergilenmemiştir. Bu durum, dünya haritalarının kilise ve manastırların duvarlarına asıldığı geç Ortaçağ Avrupa uygulamalarından farklılık göstermektedir. Sonuç olarak, günümüze ulaşan İslâm haritalarının neredeyse tamamı bağımsız eserler değil, edebî el yazmaların bir parçasıdır.

Bu kitap, 9. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar İslâm medeniyetinin dünyaya dair görsel yorumlamalarını tarihsel bağlamı içinde ve kendi kavramlarıyla incelemektedir. Buradaki odak nokta, bizzat haritacıların kendileridir: Haritalarının amacı neydi? Hangi tercihleri yaptılar? Aktarmaya çalıştıkları argüman neydi? Söz konusu haritacılar, İslâm dünyasının çeşitliliğini yansıtır. Çoğu Sünnî olmakla birlikte, bazıları açık biçimde Şii idi; kimileri halifeler, sultanlar ve şahlar için çalışırken, kimileri de haritalarını tüccarların, âlimlerin ve denizcilerin bulunduğu bir pazar için üretmişlerdi. Doğuda İsfahan'dan batıda Palermo'ya, kuzeyde İstanbul'dan güneyde Kahire ve Aden'e kadar uzanan bir coğrafyadan gelmekteydiler. Onların ürettikleri haritaların çoğu, günümüze el yazması nüshaları aracılığıyla ulaşmıştır. Dolayısıyla bugün gördüğümüz eserler, kendi kaygıları doğrultusunda özgün tasviri uyarlama eğiliminde olan sonraki nesillerin müstensihleri ve musavvirlerinin ürünleridir. Haritalar, mahiyetleri gereği kolektif projelerdir. Bu haritalardan hiçbiri İslâm'ı bir bütün olarak temsil etmez; hiçbiri tüm geleneği yansıtmaz. Dahası, hepsi İslâm dünyası dışındaki Yunan, Fars, Avrupa kaynaklı kartografik etkilerden esinlenmiştir. Tarihsel bakışın erişebildiği kadar geriye gidildiğinde, saf bir İslâm dünyası haritasına rastlanmaz. Yalnızca İslâm medeniyetinin olağanüstü sentez yeteneğini sergileyen karma haritalar vardır.

İslâm dünyasında yazılmış en erken coğrafya metinlerinden biri olan, İbn Hurdâzbih'in dokuzuncu yüzyıla ait *Yollar ve Ülkeler** adlı eserinde, sihirli güçlere sahip bir haritaya dair bir anekdot yer alır. Irak'taki Felluce şehrinin beyiyle ilişkilendirilen bu rivayete göre, yerel hükümdarın elinde bütün

* Orijinal metinde eserin İngilizce adı *Routes and Realms* şeklinde geçiyor. Türkçe literatürde *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* olarak kullanımı yaygınlaşmıştır. Eser, *Yollar ve Ülkeler* adıyla Murat Ağarı tarafından Türkçeye çevrilerek literatüre kazandırılmıştır. (Çevirenin Notu)

mülklerini ve sulama ağını temsil eden üç boyutlu bir model bulunuyordu. Köylüler vergilerini ödemediklerinde, hükümdar model üzerindeki bu köylülere ait kanalları kapatıyor, bunun sonucunda gerçek dünyadaki kanallar kuruyordu. Yahut modeldeki barajları açarak gerçek dünyadaki ilgili arazilerin sular altında kalmasına sebep oluyordu. Böylece harita, temsil ettiği mekân üzerinde ona sihirli güçler bahşediyordu.⁴ Bu anlatı, muhtemelen belirgin biçimde putperest çağrışımlar taşıdığı için, sonraki İslâm metinlerinde göz ardı edilmiştir. Ancak haritaların büyüü hiçbir zaman kaybolmamıştır. Müslüman haritacılar tarafından üretilen haritalar, yalnızca içinde yaşadıkları dünyayı yansıtmakla kalmamış, aynı zamanda onu modern mirasıyla birlikte şekillendirmiştir.

4 'Ubayd Allāh ibn 'Abd Allāh ibn Khurradādhbih, [*Kitāb*] *al-Masālik wa-al-Mamālik*, ed. Michael Jan de Goeje, Brill, Leiden, 1889, s. 182-183; atıf için bkz. Travis Zadeh, "Of Mummies, Pots, and Water Nymphs: Tracing the Codicological Limits of Ibn Khurradādhbih's Geography", Monique Bernards (ed.), *'Abbasid Studies IV: Occasional Papers of the School of 'Abbasid Studies (Leuven, July 5-July 9, 2010)*, Gibb Memorial Trust, Warminster, 2013, s. 8-75. Haritaların büyüü üzerine bkz. Jerry Brotton, *A History of the World in Twelve Maps*, s. 3.

ارض الزنج

قازوه

بحر سمع السامال
بحر دلف

ارض الحبشه

ارض الحبشه

البحر

البحر

البحر

الحق الجح
الدور
السفوة
الاعتار
ادعيت

العتونه

تحص

حبل

حبل

البحر

البحر

مكة

البحر

المدنه

البحر

البحر

البحر

البحر

البحر

البحر

البحر

البحر

البحر

البحر

البحر

البحر

البحر

البحر

البحر

البحر

البحر

البحر

البحر

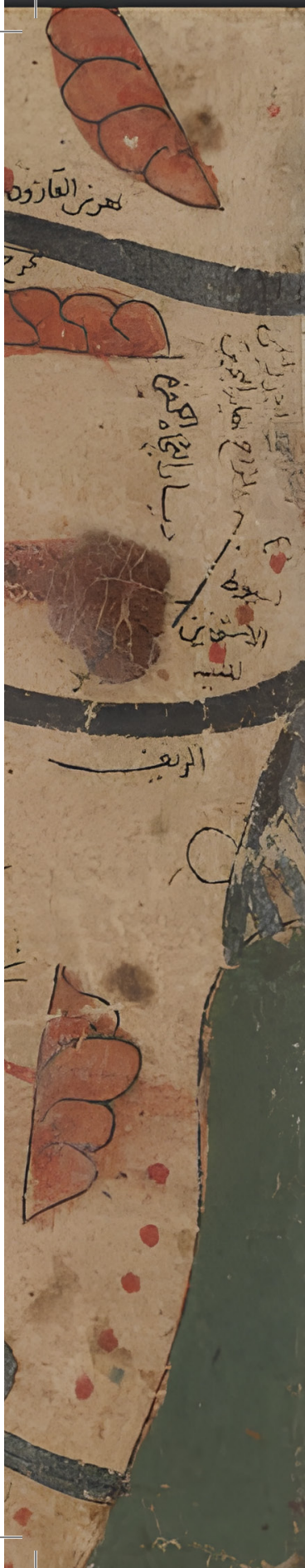
البحر

البحر

البحر

البحر

البحر

BİRİNCİ BÖLÜM

Bir Matematikçinin Nil Haritası

او رسنه على الى	سبح فكه	ناما سور الى	فلاخ
طالس على طي	سواء نزل	ناما سور حبل	قال ناك
سورس على طي	عد نزل	مدنيه باحج الداطله	محل سحره
فلسس	عاله نومه	طوى على طي	سطين بنه

الحال الى خلف خط الاستوا									
الاسما	الطور	الطور	الطور	الطور	الطور	الطور	الطور	الطور	الطور
ا	حمل اوريس	حل	ن	ل	د	اصه	حب		
ب	حمل بافلوس	حمه	ل	م	ول	لاوردون	شال		
ج	حمل حساديس	ح	ك	م	رك	احمر	شال		
د	حمل انيسقي	كلم	دك	ل	بال	لاوردون	حب		
هـ	حمل الهمزة	ل	ك	ل	م	احمر	معري		
و	حمل بارديلون	ل	د	م	و	اصه	حب		
ز	حمل الهمزة	مول	مال	سان	يال	احمر	حب		
ح	حمل اوله خلف الاستوا	موت	ط	ا	م	حديدي	معري		
ط	حمل الفيليا	ح	د	ر	ك	حديدي	حب		
ل	حمل اوله خلف الاستوا	مول	م	ك	ا	احمر	معري		

Resim 1: Hârizmî'nin *Kitâbu'l-Coğrâfya*'sındaki (*Kitâbu Sûreti'l-Arz*) koordinat tablosu, 1037'de istinsah edilmiştir. Strazburg Ulusal ve Üniversite Kütüphanesi (Bibliothèque nationale et universitaire de Strasbourg), 4247, vr. 10b.